

V. GRINAVECKIS

DĖL BALSŪ *e* IR *ė* KAI KURIŲ PAKITIMO ATVEJŲ ŽEMAIČIŲ DŪNININKŲ TARMĖJE

Kad žemaičiai (dounininkai dažniau, šiaurės dūnininkai rečiau) nekirčiuotą balsį *e* verčia į *ę(i)* jau esu rašęs anksčiau¹. Pastaruoju metu naujai pastebėta, kad nekirčiuotas balsis *e* žemaičių šiaurės vakarų dūnininkų verčiamas į *ę* tam tikrose formose, kuriose jis niekada negauna pagrindinio senovinio kirčio. Tokios formos yra šios:

1) būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesaga *-elesnis, -ė*, pvz.: *baltėlėsnes ~ baltelėsnis, gerėlėsnes ~ gerelėsnis*, plg. kitų tarmių *baltelėsnis*²;

2)rieveiksmių aukštesniojo laipsnio priesagoje, pvz.: *bātėl'āu ~ balteliaū, gērėl'āu ~ gereliaū* ir kt.;

3) būdvardžių visų aukščiausiojo laipsnio priesagoje *-eliausis, -ia*, pvz.: *balte-l'āuseš ~ balteliāusis, mėnke-l'āuseš ~ menkeliāusis, pluone-l'āuseš ~ ploneliāusis*³ ir kt.;

4)rieveiksmių visų aukščiausiojo laipsnio priesagoje, pvz.: *baltėl'āust'jė ~ balteliāusiejai* „visų balčiausiai“, *pluone-l'āust'jė ~ ploneliāusiejai* „visų ploniausiai“ ir kt.;

5) daiktavardžių ir būdvardžių deminutyvinėse priesagose: *-elelis, -ė-, -elaitis, -ė-, -eliukas, -elytis, -ė-, -utelytis, -ė*, pvz.: *mažėlėlės ~ maželėlis, vaikėlėlės ~ vaikelėlis, mažėlātės ~ maželāitis, bruolėlātės ~ brolelāitis, mažėl'òks ~ maželiùkas, vaikėl'òks ~ vaikeliùkas, mažėlītės ~ maželýtis, døkrelītė ~ dukrelýtė, mažotėlītės ~ mažutelýtis* ir kt. (plg. Pāgramančio šnektos *maželitis ~ maželýtis*⁴);

¹ Žr. Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). — V., 1973 (toliau ŽTI), p. 175 — 176; Grinaveckis V. Dėl lietuvių kalbos tarmių balsio *e* pakitimo heterosilabinių *m, n* aplinkoje. — Baltistica, II priedas. — V., 1977, p. 74—79.

² Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V., 1966, p. 275.

³ Visų aukščiausiojo laipsnio priesaga *-eliausis, -ia* yra sudaryta iš deminutyvinės priesagos *-el-* ir aukščiausiojo laipsnio priesagos *-iausis, -ia*, dar plg. *dėdėl'āuseš ~ dideliāusis* „didžiausias“, padarytas iš *didelis*, tarm. *dėdėl's' ~ didelias*. Su priesaga *-eliausis, -ia* visų aukščiausiasis laipsnis sudaromas ne iš visų laipsniuojamųjų būdvardžių, o tik iš tų, iš kurių padaromos deminutyvinės formos su priesagomis *-elytis, -ė, -elelis, -ė* ir kt.

⁴ Jonikas P. Pāgramančio tarmė. — K., 1939, p. 34—36.

6) skaitvardžiuose *dvidešimti*, *trisdešimti*⁵, pvz.: *dvėdėšimtė*, *trėzdėšimtė*;

7) skaitvardžiuose *kėturiasdešimti* – *devėniasdešimti* yra susiaurėjęs pirmojo dėmens galūnės *e < ia*, pvz.: *kėtorėzdėšimtė* ~ *kėturiasdėšimti*, *pėnkezdėšimtė* ~ *pėnkiasdėšimti*, *šėšėzdėšimtė* ~ *šėšiasdėšimti*, *septėnezdėšimtė* ~ *septėniasdėšimti*, *aštėnezdėšimtė* ~ *aštėoniasdėšimti*, *devėnezdėšimtė* ~ *devėniasdėšimti* (visi pavyzdžiai iš Laūkuvos).

Atskirai vartojamų skaitvardžių galininkai *kėturias* – *devėnias* galūnėje turi išlaikę nesusiaurintą *e(æ)*, pvz.: *kėtoræs* ~ *kėturias*; *pėnkæs* ~ *pėnkias*, *šėšæs* ~ *šėšiàs*, *septėnæs* ~ *septėnias*, *aštėnæs* ~ *aštėonias*, *devėnæs* ~ *devėnias*. Balsio *e(æ)* nesusiaurėjimo šiose galūnėse priežastis, matyt, yra tai, kad kai kurių šių formų galūnė yra kirčiuota (*pėnkias*, *šėšiàs*, dar plg. *žaliàs*, *gražiàs*, tarm. *žalæs*, *grážæs*).

Be to, pastarųjų formų *e* yra prieš kietąjį *-s*, kuris jį platina, verčia į *æ*, o minėtuose skaitvardžiuose tas priebalsis yra minkštas, todėl *e* prieš jį neplatėja ir, būdamas nekirčiuotas, gali siaurėti, virsti *ę*.

Kadangi *e* virsta į *ę(i)* tik nekirčiuotas, tai reikia manyti, kad tas virtimas yra redukcijos padarinys. Redukcija reikia laikyti *e* virtimą į *ę(i)* ir priebalsių *m*, *n* aplinkoje, nes čia jis taip pat siaurėja tik būdamas nekirčiuotas. Redukcija bus prisidėjusi ir prie dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* pirmųjų dėmenų siaurėjimo rytų aukštaičių tarmėje, nes pantininkų tik tvirtagaliai visi šie dvigarsiai tėra susiaurinę pirmąjį dėmenį, o *em*, *en* ir pontininkų tik tvirtagaliai tesiaurėja. Vadinasi, čia irgi siaurėjimas susijęs su silpnėsiu tarimu, t. y. su redukcija. Žemaičių *a* tarp *m* ir *n* (ar *n* ir *m*) taip pat pirmiausia bus siaurėjęs tik nekirčiuotas⁶.

Šiaurės rytų dūnininkų (Kuršėnai, Šaukėnai, Užventis) senasis ilgasis *ē* nekirčiuotame uždame žodžio gale (vienaskaitos kilmininke) yra išvirtęs į *i*, pvz.: *kārvis* ~ *kārvės*, bet daugiskaitos vardininko galūnės *ē* yra išvirtęs į *e*, pvz.: *kārves* ~ *kārvės*. Panašus skirtumas minėtų linksnių galūnėse turimas ir šiaurės rytų dūnininkams gretimose dūnininkų šnektose (Papilė, Raudėnai), pvz.: (vienask. kilm.) *kārves* ~ *kārvės*, daugisk. vard. *kārves* ~ *kārvės*.

Reikia manyti, daugiskaitos vardininko galūnės *ē*, būdamas visada nekirčiuotas, sutrumpėjo pirmiau, negu vienaskaitos kilmininko galūnės *e*, kuris galūninio kirčiavimo žodžiuose būna kirčiuotas. Dėl to galima palyginti balsio *-ų* tarimą daugiskaitos kilmininko galūnėje ir vienaskaitos galininko galūnėje. Vakarų aukštaičiai apie Jurbarką, Giřkalnį ir kitur bei žemaičiai dūnininkai apie Pāupį (Jurbarko raj.) ir kitur pačiais pietrytiniais pakraščiais ir nekirčiuotos daugiskaitos kilmininko galūnės *-ų* taria ilgai, pvz.: *vīru* ~ *výru*, *žėm^lu* ~ *žėmių* ir kt., o vienaskaitos galininko

⁵ Tarmės skaitvardžių *trisdešimti* – *devėniasdėšimti* antrasis dėmuo yra sustabarėjęs dviskaitos vardininkas – galininkas, prikibęs prie šių skaitvardžių nuo *dvidešimti*.

⁶ Grinaveckis V. Dėl lietuvių kalbos tarmių balsio *e* pakitimo heterosilabinių *m*, *n* aplinkoje. – Baltistica, II priedas, p. 78.

galūnės -*u* minėtose vietose tariamos trumpai, pvz.: *grāžu ~ grāžu, sūnu ~ sūnu* ir kt. Tas galūnės balsio -*u* ilgumo bei trumpumo skirtumas aiškiai priklauso nuo vienaskaitos galininko ir daugiskaitos kilmininko kirčiavimo. Kirčiuotos kilmininko galūnės galėjo prisidėti ir prie nekirčiuotos galūnės balsio *u* ilgumo išlikimo. O vienaskaitos galininko galūnė būna tik nekirčiuota, todėl ji greičiau sutrumpėjo⁷. Tokiu būdu vienaskaitos kilmininko galūnė dėl to, kad kartais yra kirčiuota (*katės, žolės*), galėjo dėl kirčiuotos galūnės analogijos ilgiau išlaikyti ir nekirčiuotoje padėtyje (*kárvės, pémpės*) balsio ilgumą, t. y. iki to laiko, kai ilgasis *ē* ėmė siaurėti. Todėl jis šioje ir nekirčiuotoje galūnėje galėjo išvirsti į *é*, kuris trumpėdamas vėliau išvirto į *i(i)*. Tuo tarpu daugiskaitos vardininko galūnės -*ēs* visada yra tik nekirčiuotos, todėl čia *ē* bus sutrumpėjęs anksčiau, dar iki susiaurėjimo. Todėl jis likęs trumpas nebegalėjo siaurėti ir išliko platus (*e*) iki šiol. Tačiau laiko skirtumas tarp nekirčiuotos vienaskaitos kilmininko galūnės -*ēs* trumpėjimo ir daugiskaitos vardininko galūnės -*ēs* trumpėjimo, matyt, buvo nežymus. Tai lyg ir rodytų tas faktas, kad pietryčių dūnininkų (raseiniškių) šių abiejų nekirčiuotų galūnių *ē* yra vienodai išvirtęs į trumpąjį *e*, t. y. abiejų šių linksnių formos tariamos vienodai (*kárvės, pémpės*⁸). Prie *ē* šiose nekirčiuotose galūnėse nesusiaurėjimo pietryčių dūnininkų patarmėje, reikia manyti, galėjo prisidėti galinio kietojo -*s* asimiliuojamoji įtaka. Kaip žinoma, dūnininkų balsiai *e, ē* prieš kietuosius priebalsius plėtėja, tariami su *a* atspalviu⁹. Todėl ir senasis ilgasis *ē* minėtoje galūnėje galėjo išlikti nesusiaurėjęs iki to laiko, kol galūnė sutrumpėjo.

Atviroje galūnėje -*ē* pietryčių dūnininkų yra išvirtęs į *i(i)*, pvz.: *lāpi ~ lāpē, sāki ~ sākē* ir kt. Šiuo atveju (atviroje galūnėje) nebuvo kietojo priebalsio akomodacinės įtakos, todėl *ē* galėjo susiaurėti anksčiau, prieš nekirčiuotos galūnės trumpėjimą ir vėliau trumpėdamas galėjo išvirsti į -*i*.

Be to, yra dar viena galima prielaida, leidžianti paaiškinti vienaskaitos vardininko nekirčiuotos galūnės -*ē* ir veiksmažodžių būtojo kartinio laiko 3-ojo asmens galūnės -*ē* virtimą į -*i*, o vienaskaitos kilmininko nekirčiuotos galūnės -*ēs* ir daugiskaitos vardininko galūnės -*ēs* virtimą į -*es* pietryčių dūnininkų patarmėje. Minėtųjų atvirų galūnių -*ē* galėjo ilgiau išlikti nesutrumpėjęs. Vardininko galūnė gali būti ir kirčiuota (*katė, žolė*), dėl jos analogijos ilgiau galėjo išlikti nesutrumpėjusi ir atitinkama nekirčiuota vardininko (*kárvė, lāpė*) galūnė ir sulaukti *ē* siaurėjimo laiko. Tada susiaurėjusi galūnė -*ē* trumpėdama turėjo išvirsti į -*i*.

Veiksmažodžių būtojo kartinio laiko 3-ojo asmens galūnė -*ē* ilgiau galėjo išlikti nesutrumpėjusi dėl sangražinės formos galūnės įtakos (plg. *vėžė* ir *vėžėsi*, pietryčių

⁷ ŽTI, p. 216.

⁸ Ten pat, p. 269.

⁹ Ten pat, p. 174.

dūnininkų *vėži* ir *vėžies*) ir sulaukti ilgojo *ē* siaurėjimo laiko. Tada ir šios galūnės *-ē* (> *ė*) trumpėdamas išvirto į *-i*.

Nekirčiuoto ilgojo galūnės *-ē* virtimas į *-i* (per *ė* laipsnį) taip pat, kaip ir šio straipsnio pradžioje minėtas nekirčiuoto *e* virtimas į *ę*, yra redukcijos padarinys. Lietuvių kalbos tarmėse yra nemaža atvejų, kai priešakinės eilės ar supriešakėję balsiai redukuodamiesi virsta *i* tipo balsiu. Čia galime priminti vakarų aukštaičių veliuoniškių nekirčiuotos galūnės ilgojo *ē* (per *ė* laipsnį) virtimą į *i*, rytų aukštaičių panevėžiškių visų dabartinių trumpųjų balsių žodžio gale po minkštųjų priebalsių išvirtimą į *ι*. Greičiausiai, kad žodžio galo dabartiniai trumpieji balsiai po minkštojo priebalsio redukuodamiesi *i* stadiją yra perėję ir šiaurinių panevėžiškių plote. Taip leidžia manyti A. Baranausko tarminių tekstų pavyzdžiai iš Bīržų apylinkių (*kāli* „keliū“, *numirdāmi* „numirdamī“, *mīslis* „mintis“, *szn`āki* „šneki“ ir kt.¹⁰), rodantys, kad ne per seniausiai dabartiniai trumpieji žodžio galo balsiai apie Bīržus dar nebuvo tiek redukuoti kaip dabar¹¹, o tariami maždaug taip kaip šiandien pietinių panevėžiškių plote.

О ПРИЧИНАХ НЕКОТОРОГО ИЗМЕНЕНИЯ *e*, *ē* В ЖЕМАЙТСКО-ДУНИНИНКСКИХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье устанавливается, что исконно безударный гласный *e* в северо-западных дунининкских говорах жемайтского наречия вследствие редукции сужается и превращается в *ę*.

По мнению автора статьи, неодинаковый рефлекс долгого безударного *ē* в окончаниях род. пад. ед. ч. и им. пад. мн. ч. в северо-восточном дунининкском говоре жемайтского наречия окрестностей Куршенай, Шаукенай, Ужвянтис (гласный *i* в род. пад. ед. ч., напр., *kārvīs* < *kārvēs* 'коровы' и гласный *e* в им. пад. мн. ч., напр., *kārvės* < *kārvēs* 'коровы') образовался по аналогии неодинакового положения его в окончаниях указанных падежей. Вследствие того, что окончание формы род. пад. ед. ч. может быть и ударным, и безударным, безударное окончание по аналогии с ударным сократилось позже, т. е. после превращения *ē* в *ė*, и поэтому в нем образовался более узкий рефлекс гласного *ē* — гласный *i*. Окончание же им. пад. мн. ч., никогда не будучи ударным, сократилось раньше, т. е. до превращения *ē* в *ė*, и поэтому в нем образовался более древний широкий рефлекс гласного *ē* — гласный *e*.

¹⁰ Litauische Mundarten gesammelt von Baranowski A. — Leipzig, 1920, Bd 1, S. 85—86.

¹¹ Žr. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. p. 51—52.